
ДОСЛІДЖЕННЯ З ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Картографічна спадщина Володимира Кубійовича (на прикладі «Історичного атласу України»)

Іван Савчук

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського,
Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-3779-0467

Email: ivansavchuk@yahoo.com

Резюме: Дослідження присвячено німецькомовній картографічній праці про Україну 1941 року («Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine»), відомій як «Історичний атлас України». Існує думка, що її автор – український географ, енциклопедист В. Кубійович. З іншого боку, є підґрунтя припускати, що В. Кубійович не укладав цей атлас, передусім із тієї обставини, що у своїй бібліографії не згадує відповідного твору. Наш аналіз дає підстави вважати, що «Історичний атлас України» створено не з науково-освітньою метою, а через політичні потреби. Імовірно, В. Кубійович був долучений до його підготовки у зв'язку з соціально-політичними умовами, в яких він опинився.

Ключові слова: В. Кубійович, «Історичний атлас України», «Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine».

ЦИТУВАТИ СТАТТЮ:

Cartographic heritage of Volodymyr Kubiiovych (the case of the Historical Atlas of Ukraine)

Ivan Savchuk

Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract: The article is devoted to the created in 1941 German-language cartographic work on Ukraine (“Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine”), known as the Historical Atlas of Ukraine. It is believed that its author is a famous geographer, encyclopedist Volodymyr Kubiiovych. However, there is reason to assume that V. Kubiiovych has nothing to do with the compilation of this atlas, as he does not cite this work in his bibliography. In this study, we suggest that the Historical Atlas of Ukraine was created not for scientific and educational purposes, but because of political inquiries. Probably, V. Kubiiovych was involved in its preparation in connection with the socio-political conditions in which the scholar found himself.

Keywords: V. Kubiiovych (Kubiiovych, Kubiiovych, Kubiiovych, Kubiiovych), Historical Atlas of Ukraine, “Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine”.

Вступ

«Історичний атлас України» В. Кубійовича [Kubiiovych], укладений 1941 року, було перевидано в 1993-му в Німеччині. Як зазначає в передмові до нього А. Жуковський, «Кубійович ніколи не згадував цього видання й ніколи не наводив його в бібліографії своїх праць» [Historischer..., с. 9]. Це дало підстави окремим дослідникам стверджувати, що НТШ в Європі хибно атрибутувало цей атлас як твір В. Кубійовича, опублікувавши його в 1993 році. Постає закономірне питання: чи посилання на автора в оригінальному виданні [Historischer..., лист 2] є просто інформацією про використання «Атласу України і суміжних земель» (1937), чи сам В. Кубійович брав участь в укладанні цього атласу? Зауважений аспект є важливим з огляду на обставини часу створення цієї праці – травень 1941 року, напередодні нападу Німеччини на СРСР. Наявність у кінці атласу карти самостійної України, безумовно, засвідчує його політичну місію.

Почнімо з того, що перевидання не подає оригінальної назви атласу в повному обсязі, адже «Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine» дослівно означає «Рукописні карти з історії, народознавства та економіки України» [Historischer...]. Зважаючи на особливості назви твору, можна припустити, що цей атлас не був призначений для широкого загалу, а орієнтований радше на фахівців. Усталеною в картографії вважають практику, коли рукописні карти друкують незначним

накладом, так як ними користуватиметься обмежене коло зацікавлених осіб. Наприклад, у Берліні в ці ж роки було укладено рукописний «Атлас Герінґа» [«Goering's Atlas» ...], де показано на 33-х бланкових картах головні центри добувної та важкої промисловості окупованої Європи, важливість яких визначали військові потреби. Ним послуговувалися в післявоєнній відбудові Німеччини, коли США надавали економічну допомогу на відновлення промисловості країни. Обидва атласи мають подібну структуру – на типові карти-основи простими картографічними способами зображення нанесено один чи два показники, що забезпечують швидке прочитання й розуміння поширення певного явища чи процесу, його основних характеристик. Такий атлас може бути допоміжним матеріалом для прийняття важливих управлінських або політичних рішень у масштабах окремого регіону чи країни загалом. Отже, є підстави вважати, що атлас 1941 року, який ілюстрував українські території, – це типовий приклад політичної зацікавленості тодішньої Німеччини, а німецькі картографи створювали подібні видання переважно для службового користування.

Далі розглянемо виконавців цього атласу, під час укладання якого було використано відомий «Атлас України і суміжних земель» 1937 року, про що зауважено в друкованому тексті передмови [Historischer..., лист 2]. Зазначено, що карти уклали Микола Кулицький, Оттомар Стронґ і Вальтер Габіч в Інституті прикордонних та іноземних досліджень. Перший із них відомий як картограф-укладач усіх довоєнних картографічних творів В. Кубійовича, його близький друг, на квартирі якого у Львові він жив на початку липня 1939 року [Володимир..., с. 86]. Інші два німецькі укладачі не є фахівцями з картографії. Тому варто з'ясувати, чи міг В. Кубійович бути автором цього атласу, а також за яких умов його створили.

Матеріал і методика

Для досягнення зазначеної мети нам стане в пригоді другий томом відомої праці О. Шаблія [Володимир...], де зібрано друковані праці В. Кубійовича разом з оповіддю про його життя. На жаль, оперування першоджерелами ускладнюють незадовільні умови зберігання матеріалів. Перебуваючи у 2019 році в м. Сарсель (Франція) в оселі НТШ імені Шевченка в Європі, ми не мали змоги працювати в архіві цієї установи, хоча й побіжно ознайомилися з тим великим наробком і первинними матеріалами, зібраними за часів роботи над «Енциклопедією українознавства». Жахливий стан приміщення архіву та бібліотеки ставить під сумнів можливість збереження фондів та використання їх науковцями, які досліджують розвиток української імміграції. Спочатку проаналізуємо наукові контакти В. Кубійовича з німецькими вченими, потім його політичні зв'язки в умовах Генерал-губернаторства. Це сприятиме розумінню й виявленню можливості створення такого атласу та встановленню участі у цій історії відомого географа-енциклопедиста.

Результати й обговорення

В. Кубійович у 1928–1939 роках був доцентом Ягеллонського університету в Кракові, де читав курс з антропогеографії радянської України, і вчителем географії польської гімназії [Володимир..., с. 54, 68]. Він не мав стабільного заробітку вже у травні 1939 року, а жив із гонорарів і сподівався очолити Інститут національних дослідів при НТШ, що планували створити у Львові [Володимир..., с. 61–66]. З огляду на свої антипольські настрої у ці роки він «мав виїхати нелегально за кордон». Куди він міг переїхати і чому це мало відбутись нелегально? На це питання сам В. Кубійович не дає чіткої відповіді, натомість вказує, що «мав намір знайти її (має на увазі наукову працю – І. Г.) в Німеччині» [Володимир..., с. 89].

Тому цілком слушним є припущення, що він міг використати власні попередні наукові напрацювання під час укладання матеріалів з географії України німецькою мовою. Уже після встановлення німецької адміністрації в розгромленій Польщі В. Кубійович на доручення професора Г. Коха, який тоді був співробітником Абверу та центрального апарату німецької адміністрації Генеральної губернії, підготував довідки про українців, національну статистику й докладні етнографічні карти [Володимир..., с. 90]. Згідно з біографічними відомостями Г. Кох до Другої світової війни був професором кафедри історії Східної Європи й ректором Інституту вивчення Східної Європи в Бреслау (нині – Вроцлав) [Кулинич...]. Він був причетний до формування батальйонів українських націоналістів, які спільно з Вермахтом брали участь у Польській кампанії 1939 року. В. Кубійович стверджує, що він радо виконав зазначені доручення, адже «ці географічні нариси мали значення й для всіх українських акцій, зокрема в стосунках з німецькою владою» [Володимир..., с. 90], «цікавив мене й авторський гонорар (у новій ситуації я опинився в фінансовій кризі). Мій реферат з деякими змінами я дав політичній поліції, а згодом і цивільній адміністрації» [Володимир..., с. 176]. Тому передача карт, які були укладені для «Атласу України і суміжних земель», та розроблення нових (на замовлення) карт і географічних довідок для німецьких потреб не були новим видом діяльності для В. Кубійовича. Варто припустити, що він, отримавши від генерал-губернатора Г. Франка дозвіл у 1940 році на заснування коштом німецької адміністрації у Кракові Інституту українознавства, мав на меті саме підготовку подібних довідок та картографічних матеріалів до них [Володимир..., с. 197].

У Кракові, що став адміністративним центром Генеральної губернії, В. Кубійович жив спочатку на квартирі Р. Сушка, який був не лише членом ОУН(м), а й безпосереднім співробітником Г. Коха та очолював Український легіон. Саме за ініціативи та підтримки останнього була організована в липні 1939 року аудієнція у генерал-губернатора Г. Франка, де В. Кубійович подав прохання утворити українську громадську організацію на території Генеральної губернії, яку було дозволено з призначен-

ням самого В. Кубійовича її головою [Володимир..., с. 89]. В. Кубійович зазначає, що у той час «моя співпраця з ОУН (чи її представником полк. Сушком) була назагал гармонійна», далі він уточнює, що «члени ОУН, які були в проводі УЦК, прихильно ставилися до полк. Мельника, а я співпрацював з ним...» [Володимир..., с. 98] і що напередодні війни 1941 року «постала акція консолідації сил під приводом полк. Мельника, в якій деякий час і я брав активну участь» [Володимир..., с. 100]. Загальновідомим є політичний курс ОУН(м) на відновлення незалежної України як союзниці Німеччини. Орієнтиром були Словаччина й Хорватія, які постали як держави в результаті дипломатичних і військових дій Німеччини в Центральній Європі та на Балканах.

Г. Кох як «представник Мін-ва Сходу та Верховного командування вермахту при штабі групи армій “Південь” брав участь у формуванні гітлерівської політики щодо укр. питання» [Кулинич...]. Знайомство В. Кубійовича з Г. Кохом відбулося в кінці вересня 1939 року за сприяння Д. Паліїва (діяч УВО), при цьому останній «бачив чималі мої можливості в новій німецькій дійсності: досить відомого вченого (також і в Німеччині), непоганого організатора науки» [Володимир..., с. 122].

Наукова діяльність В. Кубійовича та його політичні погляди були відомі в Німеччині. У 1932 році В. Кубійович уперше виступав німецькою мовою в Берліні на запрошення Українського наукового інституту (субсидованого Міністерством освіти Райху від 1932 року) у Географічному товаристві Німеччини [Володимир..., с. 182]. У 1936 році він мав у берлінському Товаристві досліджень Сходу виставку своїх карт та доповідь перед вузьким колом німецьких фахівців про стан українсько-польських взаємовідносин у Польщі [Володимир..., с. 183]. Від того часу він друкує статті про демографічні питання в Україні на пропозицію директора Географічного інституту Берлінського університету Н. Кребса, з яким мав регулярні зустрічі під час своїх візитів до столиці Німеччини [Володимир..., с. 182–187]. Ця співпраця завершилася виданням «Довідника про Україну» / «Handbuch der Ukraine» (1941) за редакцією директора Українського наукового інституту І. Мірчука, в якому був розділ за авторством В. Кубійовича. За словами І. Мірчука, в той час в Німеччині існувала потреба ґрунтовних публікацій, «які давали б інформацію про Україну для ширших німецьких кіл, зокрема тих, які цікавилися проблемами України, а навіть були відкомандировані до України після її захоплення німцями. Цю роль виконував підручник “Гандбух дер Україне”» [Володимир..., с. 187]. Будь-який країнознавчий довідник має потребу в атласі, який би характеризував основні особливості розвитку країни. Тому з огляду на вихід цього довідника підготовка атласу України німецькою мовою стала нагальною потребою.

Після того, як Г. Кох був направлений до німецької репараційної комісії до Львова, на його посаду призначили Т. Оберлендера, колишнього

професора історії Грайсвальдського університету, який від 1939 року служив в Абвері. Він опікувався українськими націоналістами в Генеральній губернії (як референт з українських справ у Кракові) і «багато подбав про фінансові засоби для нової української громадської організації – все з фондів Абверу. Впродовж двох чи трьох місяців наша трійка (Оберлендер, Сушко і я) сходилися щокілька днів на короткі наради в усіх українських актуальних справах» [Володимир..., с. 173]. При цьому «Оберландер і д-р Курц від самого початку існування Генеральної Губернії стали експертами в українських справах» [Володимир..., с. 152]. Г. Курц до війни займався археологією й історією, а навесні 1941 року він «опинився в Берліні... Курц цікавився українськими справами, перебуваючи і в Берліні, і деколи нам допомагав» [Володимир..., с. 122].

Отже, ґрунтуючись на власних спогадах В. Кубійовича, можна допустити, що він на доручення Т. Оберлендера та за сприяння (чи участі) Р. Курца, за участі представників ОУН(м) уклав спільно з М. Кулицьким цей атлас. Його особливістю є остання карта «Українська пропозиція щодо майбутніх меж України», де вказано, що східними кордонами мають бути природні межі: р. Волга, Каспійське море, Кавказькі гори [Historischer..., карта 38]. Відтак можна ставити питання: чи є ця карта власне відображенням ідей політичного керівництва ОУН(м) чи це картографічне відтворення задумів післявоєнного устрою на сході Європи Г. Коха як уповноваженого з українських питань міністра окупованих східних територій А. Розенберга, або ж деталізація планів самого міністра?

Відомо, що саме в травні 1941 року А. Розенберг випрацював план поділу території СРСР після перемоги Німеччини в майбутній (як на той час) війні [A German...]. При цьому, якщо порівняти карту, укладену на замовлення А. Розенберга з картою атласу, побачимо суттєві відміни на Прикавказзі, яке планувалося зробити окремою державою, а решта східних меж тотожні.

Іншим аргументом на користь того, що атлас створили на замовлення цього міністерства, є використання типових для німецьких географічних карт підходів ономастики, проти застосування яких до українських назв виступав В. Кубійович [Historischer..., с. 9]. Російську мову було покладено в основу передавання всіх східноєвропейських географічних назв на німецьких картах Генерального штабу, тому їх вживання в назвах на бланкових картах, використаних як карти-основи для створення карт атласу, є очевидним.

Типовою є і проекція карт атласу та відображення території між річками Дунай і Вісла на заході та Волги – на сході. Подібним є охоплення території й на настінних картах С. Рудницького, який користувався під час їх укладання картами Генерального штабу Австро-Угорщини. Також охоплення саме цієї частини Євразії зумовлено, вважаємо, тим, що за «Генеральним планом Ост» регіон німецької окупації на сході Європи мав

проходити не далі лінії Астрахань – Архангельськ включно із Закавказзям до складу окупованих земель (тому не було потреби подавати більш ширший географічний простір).

На нашу думку, ще одним істотним аргументом на користь гіпотези про створення цього атласу на замовлення міністерства, очолюваного А. Розенбергом, є структура атласу. У ньому мало карт власне розвитку промисловості чи типів міських поселень, а з огляду на потреби Німеччини в сировині та людських ресурсах подано саме карти розселення селян та вивезення кам'яного вугілля, цукру, сталі, чавуну. Транспорт відображено лише картою інтенсивності руху залізницею, що важливо для господарського використання території та планування переміщення військових підрозділів. Натомість, зважаючи на відсутність намірів Німеччини розвивати промисловість України, відсутні карти її розміщення та розвитку. Історичні карти – схематизовані, покликані стисло інформувати пересічного німця про основні етапи розвитку української державності.

Тому найімовірнішою версією є така: атлас уклали на основі картографічних матеріалів В. Кубійовича. Цілком очевидно, що український географ консультував підготовку цього твору щодо експертних висновків з українських питань, оскільки перебував в умовах, коли не міг відмовити у співпраці представникам німецької влади, маючи бажання взяти участь у відновленні державності України.

Після поразки Німеччини в 1945 році та переїзду В. Кубійовича до Сарселя, щоб працювати над «Енциклопедією українознавства» йому зі зрозумілих причин згадувати про цей період своєї діяльності було не надто приємно. Зосередившись на виданні національної енциклопедії, його картографічна діяльність полягала передусім у підготовці карт і картосхем до неї. Створення нового атласу України не було пріоритетним завданням. У той період він видав лише оглядову фізико-географічну карту для школярів.

Висновки

Наша розвідка свідчить про те, що атлас «Рукописні карти з історії, етнології та економіки України» 1941 року з великою ймовірністю можна розглядати як твір, укладений на основі використання в ньому значної частини картографічного доробку В. Кубійовича – це був період у житті географа, коли він не міг відмовити у співпраці представникам німецької влади. Однак схилиємося до думки, що цю працю в остаточному варіанті підготовлено на політичні потреби української еміграції в Берліні, яка використовувала її для обґрунтування своїх вимог щодо відновлення державності України, вбачаючи себе майбутніми її керманичами. В. Кубійович, який відійшов від активного політичного життя у повоєнний період, не вбачав потреби акцентувати увагу на цій роботі з огляду на її політичну заангажованість, а тому згадки про атлас у його бібліографії відсутні.

ЛІТЕРАТУРА

- Володимир Кубійович: у 2-х т. Т. 2: Роздуми. Вибрані листи; Українська академія друкарства / упорядн. проф. О. Шаблій. Париж; Львів: Фенікс, 2000.
- Кулинич І., Іваненко О. Кох Ганс. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / гол. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 242–243.
- A German plan for the partition of the Soviet Union (May 1941). *Vivid Maps*. 2016. July 3. URL: <https://vividmaps.com/a-german-plan-for-partition-of-sovet>.
- «Goering's Atlas» Published for the First Time. *Deutsche Welle*. 2004. October 31. URL: <https://p.dw.com/p/5nR9>.
- Historischer Atlas der Ukraine: ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941 / W. Kubijowytsh. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993.
- Kubiŭovych V. Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine. Berlin, 1941.

REFERENCES

- A German plan for the partition of the Soviet Union (May 1941). (2016, July 3). *Vivid Maps*. <https://vividmaps.com/a-german-plan-for-partition-of-sovet>.
- «Goering's Atlas» Published for the First Time. (2004, October 31). *Deutsche Welle*. <https://p.dw.com/p/5nR9>.
- Kubiŭovych, V. (1941). *Handschrift-Karten zur Geschichte, Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine*. Berlin.
- Kubijowytsh, W. (1993). *Historischer Atlas der Ukraine: ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kulynych, I., & Ivanenko, O. (2008). Kohh Hans. In V. Smolii (Ed.), *The Encyclopedia of History of Ukraine* (vol. 5, pp. 242–243). Kyiv: Naukova dumka, NASU Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Shablii, O. (Ed.). (2000). *Volodymyr Kubiiovych* (Vol. 2). Paris, Lviv: Feniks, Ukrainian Academy of Printing [in Ukrainian].